

Muhammed b. Abdulvehhab’ın Düşüncesinde Şirk Tekfir İlişkisi

The Relationship Between Shirk an Takfir in Muhhammad b. Abdulwahhab’s Thought

Mehmet ÖZEL ¹

¹ Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Kelam Bilim Dalı, Kahramanmaraş, Türkiye

ÖZET

Modernlik öncesi bir ıslah hareketi olarak kabul edilen Vehhabilik, şüphesiz son iki buçuk asır boyunca İslam dünyasını, özellikle Arap coğrafyasını büyük oranda etkilemiştir. Söz konusu etkileme, bu gün de halen etkilemeye devam etmekte, Selefilik adı altında birçok coğrafyada yayılma göstermektedir. Kendilerini muvahhid ve ehli tevhid olarak niteleyen bu hareketin en önemli öncüsü Muhammed b. Abdulvehhab’dır. Yeni bir mezhep görüntüsü veren yapı, kendilerini bir mezhep olarak görmemekte, zaten var olan Selefilik mezhebini yenileyen bir tecdit (yenilik) hareketi olarak nitelemektedirler.

Kendilerini bir tecdit hareketi olarak niteleyen bu hareketin en çok öne çıktığı hususiyetlerden biri şüphesiz tekfir anlayışlarıdır. Tekfirci olarak kabul edilen Haricilerle benzerlik kurulduğu için, kendilerine harici de denmektedir. Şüphesiz tekfir ve harici gibi nitelermeler; Vehhabilik karşıtı akımların görüşleridir. Vehhabiler böyle bir nitelermeyi reddetmektedirler.

Bu çalışmada, Muhammed b. Abdulvehhab’ın şirk ve tekfir kavramlarına nasıl bir anlam yüklediğini irdelemeye ve bu kavramların İbn Abdulvehhab’ın çalışmalarında nasıl bir anlam kazandığını anlamaya çalışacağız. Vehhabilerin bu kavramla özdeşleşmelerinin sebeplerini de bu bağlamda irdedeceğiz. Girişte çalışmanın önemini ve Vehhabilik ve Muhammed b. Abdulvehhab’ın İslam düşüncesi açısından önemini, sonrasında ise; tekfir şirk kavramlarını, nasıl yeniden ve İslam düşünce geleneğinde farklı bir şekilde yorumladığını anlamaya çalışacağız.

Anahtar Kavramlar: Muhammed b. Abdulvehhab, Vehhabilik, Tekfir, Şirk

ABSTRACT

Considered a pre-modernist reform movement, Wahhabism has undoubtedly greatly influenced the Islamic world, especially the Arab geography, over the past two and a half centuries. The influence in question still continues to influence today and is spreading in many geographies under the name of Salafism. Muhammad b, the most important pioneer of this movement, who calls himself muwahhid and ahli Tawhid. It is Abdulvehhab. The structure that gives the image of a new sect does not consider itself to be a sect, they describe it as an innovation movement that renews the already existing Salafism sect.

One of the most prominent aspects of this movement, which calls itself a takdit movement, is undoubtedly their understanding of takfir. Since a similarity has been established with Outsiders who are considered Takfirists, they are also called external. Undoubtedly, such qualities as takfir and islam are the views of anti-Wahhabism movements. Wahhabis reject such a qualification.

In this study, We will try to examine how Muhammad b. Abdulwahab gave meaning to the concepts of shirk and takfir and to understand how these concepts gained meaning in Ibn Abdulwehhab's work. We will also examine the reasons why wahhabis identify with this concept in this context.

Keywords: Muhammad b. Abdulvahhab, Wahhabism, Takfir, Shirk

1. GİRİŞ

Vehhabilik hareketi asrımızda büyük tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Modern çağ öncesi bir hareket olan Vehhabilik bir dini tecdit hareketi olarak kabul edilmekle beraber, modern dönem İslamî ve Selefi hareketlerden farklı özelliklere sahip bir harekettir. (Fazlurrahman, 2014: 272-278) Suudi Arabistan’ın resmi mezhebi olması, ilk gündən beri siyasi bir destekle beraber yürüyor olması bu hareketin en önemli özelliklerindedir. Diğer Selefi hareketler gibi sömürge karşıtlığı gibi bir rol üstlenmiş olsa da, özellikle ihvan gibi modern Selefi hareketlerin, devlet gibi siyasal bir gücün desteği bir yana, bu gibi yapıların tam karşısında konumlanması önemli farkların başında gelmektedir.

Birçok tartışmanın tam merkezinde yer alan Muhammed b. Abdulvehhab ise fikirleri ve yazdığı risaleleri ile bu harekete yön vermiştir. Müntesipleri tarafından müceddid, Şeyhu’l-İslam, asrın müceddidi gibi ünvanlarla nitelenen İbn Abdulvehhab, şüphesiz farklı bir din yorumu geliştirmiştir. Söz konusu yorum büyük oranda tepki toplamış olsa da aslına bakılırsa İbn Teymiyye’nin güçlü ilmi kişiliğinden aldığı destek, İslam toplumunun içinde bulunduğu kriz, hareketin yayıldığı bölge olan Necid’in gözden uzak, çetin coğrafi şartlara sahip bir bölge olması, ortaya çıktığı dönemde Osmanlı İmparatorluğunun çok büyük sorunlarla uğraşıyor olması gibi sebeplerden olsa gerek hızlı sayılacak bir şekilde yayılmıştır. (Ecer, 2001: 51-58; Kurşun, 1998:17-23; Güner, 2013: 59-76; Büyükkara, 2013: 20-29)

Hareketin öncüsü olan Muhammed b. Abdulevvab, (1115/ 1703) yılında Necid’de bulunan Uyeyne’de dünyaya gelmiştir. Babası Uyeyne’de kadılık yapmaktadır. Küçük yaşta Hadis ve Fıkıh eğitimi almış, daha sonra gençliğinde Basra, Bağdat, Kum, Halep, Dımaşk gibi bölgeleri gezdiği bazı kaynaklardan rivayet edilmektedir. İbn Abdulvehhab,

daha sonra Necid bölgesindeki Hureymila'ya dönmüştür. Gittiği yerlerde fikirlerinden dolayı büyük tepki toplamış, çoğu zaman bulunduğu yerleri terk etmek zorunda kalmıştır. Babasının tepkisinden çekindiği için fikirlerini yüksek sesle dillendirmediği de rivayet edilir. Bulduğu yerlerde resmi bir vasfı olmasa da, kendini şeriatı uygulayacak merci olarak görmüş, bir kısım suçluların cezalarını infaz ettiği söylenmektedir. Babasının 1740 yılında vefatından sonra, fikirlerini daha yüksek sesle dillendirmiş, etrafında önemli sayıda taraftar toplamıştır. Çevreden gelen tepkiler üzerine Uyeyne emiri tarafından Uyeyne'den sürülmüştür. Daha sonra 1444 yılında Der'iye'ye gitmiş ve burada emir Muhammed b. Suud (ö. 1189/1765) ile antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmaya göre Muhammed b. Abdulvehhab, İbn Suud'un aldığı vergi ve harçlara karışmayacak, bunun karşılığında ise emirin desteğini alacaktır. İbn Abdulvehhab, Emir İbni Suud'un bölgede yayılmasına destek olacak ve ikisi, beraber hareket edeceklerdir. Söz konusu antlaşmadan sonra bölgedeki kabilelere sürekli akınlar düzenlenmiş ve bölge, kısa sürede Suud ailesinin yönetimine girmiştir. İbn Abdulvehhab (ö. 1206/ 1792) yılında vefat ettiğinde, Necid ve Ahsa bölgeleri büyük oranda ele geçirilmiş, sonrasında ise; Suriye, Irak ve Hicaz bölgelerine seferler düzenlenmiştir. (Kurşun, 1998: 24-28; Güner, 2013: 106-135; Büyükkara, 2013: 211-34)

İbn Abdulvehhab, ilmi kişiliğinden çok, aksiyoner kişiliği ile ön plana çıkmıştır. Güçlü bir vaiz, aynı zamanda karizmatik ve ısrarcı kişiliği ile de ses getirmiştir. Bu dönemde "*Kitabu't- Tevhid*" adıyla yazdığı risalesi ele geçirilen kabilelerde ders kitabı olarak okutulmuş ve söz konusu risaleye sonradan onlarca şerh yazılmıştır. Risale tarzında yazılan eserlerin yanında Hadis mecmuası şeklinde yazdığı eserleri de bulunmaktadır. Söz konusu risaleler, özelde Suudî Arabistan'da ve diğer Arap ülkelerinde defalarca basılmış ve bunlara çok fazla şerhler yazılmıştır.

Hareket, İslam dünyasında çok fazla etkide bulunmuş ve hala etkilemeye ve yayılmaya devam etmektedir. Bu anlamda yayımcı politikalar, Selefilik ve Ehl-i Sünnet adı altında yapılmaktadır. İslam dünyasında savaşın yaşandığı birçok bölgede varlık gösterdikleri de görülmektedir. Ayrıca son dönemde Arap baharıyla beraber yaşanan darbelerde rol üstlendikleri de bilinen bir gerçektir. Vehhabî Selefî söylem tüm bu etkileri ile önemli ölçüde tartışma konusu olmuş, özellikle itikadî söylemleri yönüyle dikkat çekmiştir. (Ecer, 2001: 64-97; Büyükkara, 2013: 201-240) Ortaya çıktığı ilk andan itibaren tekfirci kimliği ile ön plana çıkan hareketin tekfir nasıl bir anlam yüklediği kanaatimizce büyük önem taşımaktadır.

Hareketin öncüsü kabul edilen Muhammed bin Abdulvehhab'ın tekfir kavramına yüklediği anlam söz konusu hareketin yerleşmesinde büyük bir etkiye sahiptir. Bir ilim adamı olmaktan çok, bir aksiyon adamı olan İbn Abdulvehhab, her fırsatta Selef âlimlerinin yolunda olduğuna söylemesine rağmen, tekfirle bu şekilde yan yana anılması bazı soruları sormayı da zorunlu kılmaktadır. Tekfir konusunda geleneksel ulemadan farklı düşünmediğini söylemesine rağmen, bu bakış açısının gelişmesine ve Vehhabî söylemin bir şekilde tekfirci bir zihin dünyası geliştirmesine yol açan sebepleri irdelemek büyük önem taşımaktadır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu sorulara cevap bulmaya, İbn Abdulvehhab'ın tekfir anlayışına gelenekten farklı olarak nasıl bir anlayış geliştirdiğini anlamaya çalışacağız.

2. MUHAMMED BİN ABDUVEHHAB'A GÖRE TEKFİR

Kendini Müslüman olarak addeden birini kâfir olarak nitelemek anlamına gelen, tevhid kavramı kapsamında İslam Kelam düşüncesinde etrafında büyük tartışmaların yaşandığı bir kavramdır. (Yavuz, 2019: 40/350) İlk olarak Harici hareketi ile ön plana çıkan tekfircilik, Kelam açısından; büyük günah, iman mahiyeti, iman- amel ilişkisi bağlamında tartışılmıştır. Bu konular bağlamında, Harici söylemin tam karşısında; imanı dilin ikrarı olarak tanımlayan Kerramiyye ve Mürcie gibi uç mezhepler de ortaya çıkmıştır. İmanın marifetten ibaret olduğunu kabul eden bu mezheplerin yanında; iman amelden ayrı olmadığını savunan ve büyük günah işlemenin iman azalmasına sebep olduğu görüşünde olan Selefilik ve Mu'tezile gibi görüşler de söz konusu konuları büyük günah bağlamında ele almışlardır. İmanın ikrar ve tasdikten ibaret olduğunu, büyük günahların imanı eksiltmediğini, iman ve amelin birbiriyle bağlantısı olsa da farklı şeyler olduğunu savunan Ehl-i Sünnet kelmacıları da konuyu büyük günah bağlamında ele aldığı veya tekfirden kaçınmak için böyle bir yolu tercih ettikleri görülür. (Mâturidî, 2009: 487-492; Sâbûnî, 2000: 87-88; Eş'arî, 1987: 154-155)

Bağlam itibarıyla birçok konuyla bağlantılı olan tekfir, uç görüşler dışında genel itibarıyla reddedilmiştir. Bu anlamda Hz. Peygamber'in gerek uygulamalarında, gerekse hadislerinde tekfiri hoş görmediği açıkça ortadadır. (Yavuz, 2019: 40/ 352-353) Kanaatimizce niyet sorgulaması gibi bir anlam içeren tekfircilik aynı zamanda din ve vicdan hürriyetini tehdit eden bir tehlikedir. İmanda tasdik kavramını ön plana çıkararak, tasdiki de gönülden, içten gelerek kabullenme (Mâturidî, 2009: 495-496; Sinanoğlu, 2000: 22/213) olarak tanımlayan bir dinin mensuplarının, vicdan hürriyetini tehdit eden bir niyet okumayı hoş karşılamayacakları açıkça ortadadır. Bu açıdan Ehl-i Sünnet kelmacıları tekfiri hoş karşılamadıkları gibi şiddetle reddetmişlerdir. (Yavuz, 2019: 4/352-353)

Kendilerini Ehl-i Sünneti hassa olarak niteleyen ve ilkesel olarak Kelam yöntemini reddeden Vehhabîler de aslına bakılırsa tekfiri reddetmektedirler. Ancak gerek sahip oldukları ulûhiyet anlayışları, gerekse iman amel ilişkisi etrafındaki görüşleri, ameli imandan bir cüz saymaları ve şirk kavramına yükledikleri anlam bir anlamda tekfiri zorunlu kılmaktadır. (İbn Abdulvehhab, 2019: 119-126) Ayrıca Vehhabî hareketin ilk dönemlerden itibaren

Müslüman kabilelere savaş açmaları, Osmanlı İmparatorluğu ile 250 (1744-1920) yıla yakın süren savaşları da söz konusu tekfir karşıtlığı söyleminin sağlam temellere dayanmadığını göstermektedir.

İbn Abdulvehhab'ın gerek iman amel münasebeti gerekse tekfir konusuna bakışına gelince, amelin imandan bir cüz olduğunu savunmaktadır. İman amle münasebeti bağlamında söyle demektedir: "İmanın, dil ile ikrar, İslam'ın gerekleri ile amel etmek ve kalp ile itikat etmek olduğunu kabul ederim. İman; itaat ile artar, ma'siyet ile azalır ve yetmiş küsur şubedir ki en üstünü kelime-i şهادet, en küçüğü ise eza verecek şeyleri yoldan atmaktır. Emri bi'l-ma'ruf ve'n- nehy anil munkerin İslam şeriatının farz kıldığı gibi her mü'mine vacip olduğuna iman ederim." (İbn Abdulvehhab, 2016: 211-287)

İbn Abdulvehhab'ın iman amel münasebetini ele aldığı bu pasajda İslam'ın gerekleri ile amel etmenin iman gereği sayıldığı görülmektedir. Vehhabî âlimler, ameli iman bir gereği saymanın selef ulemasının görüşü olduğunu ve aksini iddia edenlerin selef yolundan ayrılarak, te'vil yaptıklarını ve bid'ate düştüklerini söyler. (el-Useymin, 1415h: 3/170-175; İbn Baz, 2001: 26) Ayrıca bir kısım Vehhabî ulema ise her büyük günahın küfür sebebi olmadığını ancak namazın terkinin kişinin küfre girmesine sebep olduğunu söylemişlerdir. (el- Useymin, 1415h: 3/82-83)

İbn Abdulvehhab, kendisinin Ehl-i Sünnet itikadına mensup olduğunu, dolayısıyla Ehl-i Sünnet itikadının tekfiri reddettiğini söyle ifade etmektedir: "Biz Allah indinde mü'min olanın küfrüne, kâfir olanın imanına karar vermeyiz. Aksine kâfirin kâfir, mü'minin mü'min olduğunu kabul ederiz. Çünkü İslam âlimleri ehli kıblenin tekfir edilemeyeceğini söylemişlerdir. Ancak Allah ve Rasulü'nün açıkça söylediklerinin yalanlanmasını küfür addederiz, cehalet bu gibi konularda mazeret değildir." (İbn Abdulvehhab, trs.: 58- 60)

İbn Abdulvehhab kendi tekfir anlayışı ile ilgili bir başka yerde ise şöyle demektedir: "Hz. Peygamber'in haber verdikleri dışında hiçbir Mü'min'in cennetlik ya da cehennemlik olduğuna şahitlik edemem. Aynı şekilde hiçbir Mü'mini günahından dolayı tekfir etmem ve onu İslam dairesinin dışına çıkarmam." (İbn Abdulvehhab, 2016: 268)

İbn Abdulvehhab'ın yukarıdaki görüşlerine bakıldığı zaman, ilkesel olarak tekfiri karşı olduğu görülür. Burada İslam âlimlerinin görüşlerini önemseydiğini de ifade etmektedir. Ancak kâfirin küfrünü, mü'minin imanını kabul ettiğini söylemesi muvalat ve muadat ilkesi ile ilgili bir söylemdir. Zira İbn Abdulvehhab'a göre, küfre düştüğü belli olan veya şirke düşen kimseyi tekfir etmemek de küfürdür. Bir kimsenin açıkça şirke düşen birini tekfir etmeyip, mü'min olarak kabul etmesi ve onunla dostluk kurması inkâr olmaktadır. Bu ise Vehhabî söylemin temel itikad ilkelerinden kabul edilen muvalat ve muadatın bir gereğidir. Onlara göre Yüce Allah; kâfirleri düşman edinmemizi, mü'minleri ise dost edinmemizi emrettiği için bu böyledir. Bu açıdan, bir kimsenin bir kâfire sevgi beslemesi onu iman dairesinden çıkarmaktadır. Kişinin şirk koşan birini veya müşrik toplumu düşman kabul edip onlarla savaşması iman gereği olmaktadır. Yani muvalat ve muadat ilkesi, imanın temel ilkelerinden biri olmaktadır. (İbn Abdulvehhab, 1987: 1/51-54; 2019: 211-213)

Muhammed b. Abdulvehhab'ın bazı risalelerini şerh eden Racîhi, iman şartlarından birinin tekfir olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kâfiri ve müşriki tekfir etmeyen kâfir olmaktadır.(Racîhî, 2016: 175-176) İbn Abdulvehhab da bu konuda şöyle demektedir: "Kim kendi ile rabbi arasında vasıtalar kılar, onlardan şefaahat diler, onlara tevekkül eder ve tevessülde bulunursa icma ile kâfir olur. Kim müşrikleri tekfir etmez, onları inkârları konusunda şüpheye düşerse ya da onların mezheplerini doğru addederse de aynı şekilde icma ile kâfirdir." (İbn Abdulvehhab, 2019: 216)

Aktardığımız son pasajda tekfir mantalitesinin alanının genişlediğini görmekteyiz. Zira burada tekfir kavramının, bu anlayışın temelini oluşturan şirk bağlamında ele alındığını görmekteyiz. İbn Abdulvehhab şirki büyük günah olarak görmemekte ve tekfir sebebi saymaktadır. Sadece imanı zedeleyen bir durum olarak değil, hukukî bir sonuç doğuran bir durum olarak görmektedir. İbn Abdulvehhab'ın mutasavvıfları, (Peşkes, 2003: 413-429) kalamcıları (el-Useymin, 1415h: 1/359-361) ve Şi'iler'i (İbn Abdulvehhab, trs.: 81-84) müşrik kabul ettiği göz önünde bulundurulursa, buradaki müşriklerden kastın kimler olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira buradaki tekfirden kasıt; bir insanın salt şirke düşüp günahkâr olması değil, ümmetten çıkıp, kanının ve malının helal olmasıdır. Şirk başlığı altında konuyu daha ayrıntılı ele alacağımız için burada bu kadarla iktifa etmekteyiz.

Sonuç olarak Muhammed b. Abdulvehhab, ilkesel olarak tekfiri reddetmektedir. Özellikle Vehhabî olmayan kesimlere yazdığı risalelerde bu görüşünü dile getiren İbn Abdulvehhab, Ehl-i Sünnet itikadını benimsediğine de vurgu yapar. Ancak İbn Abdulvehhab'ın tekfir anlayışının net bir şekilde anlaşılması için onun şirk ile ilgili görüşlerinin de değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu haseple müellifin şirk kavramına yüklediği anlam büyük önem taşımaktadır. Çünkü kanaatimce Vehhabî söylemde temel sorun, şirki geleneksel İslam düşüncesinden farklı değerlendirerek, hem alanını geniş tutmaları, hem de hukuki bir sonuç doğurmalarıdır. Bu açıdan şirk ve tekfir kavramları arasında önemli bir anlam ilişkisi kurulduğu açıkça görülmektedir.

3. MUHAMMED B. ABDULVEHHAB'A GÖRE ŞİRK

Allah'a ortak koşmak olarak kısaca tanımlanan şirk kavramı, tevhid inancını merkeze alan İslam dini açısından büyük bir günah olarak tanımlanmaktadır. İslam kalamcıları, şirkin büyük bir günah olduğuna vurgu yapmışlardır.

Kur'an- Kerim'de şirkin affedilmeyecek büyük bir günah olduğu, (Nisa, 4/48, 116) ayrıca büyük bir zulüm olduğu (Lokman, 31/13) şeklinde uyarılar yapılmaktadır. Ayrıca hadis kaynaklarında da şirk kavramına geniş yer ayrılmaktadır. (Buhari, Edep: 6; Müslim İman: 141-145) Gerek hadis kaynaklarına, gerekse Kur'an-ı Kerim'e bakıldığı zaman şirkin; bağışlanmaz bir günah olduğu özelliği öne çıkmaktadır. Putlara tapan bir kavmi ıslah etmek için inen Kur'an; Müslümanlar'ı bu tehlikeye karşı uyarmıştır. Şirk arızî bir durumdur. Aslolan ise tevhidin bizzat kendisidir. Bu sebeple olsa gerektir ki İslam kelamcıları tevhidi, şirkten daha çok ön plana çıkarmışlardır. Şirk kavramını tevhid kavramıyla beraber anmak yerine, onu büyük bir zulüm olarak kabul etmişlerdir. (Maturidî, 2009: 418-425; Sinanoğlu, 2010: 39/193-198)

Buna karşılık İbn Abdulvehhab şirk kavramını tevhid kavramının tam karşısında konumlandırmaktadır. O'na göre; "tevhidin zıddı şirktir." (İbn Abdulvehhab, 1996: 2/66) Tevhid ilkesi kendi başına kaim olmaktan öte, şirkten arınması gereken ve sürekli şirke bulaşma tehlikesi olan bir kavramdır. O'na göre İslam; "tevhide teslim olmak, Allah'a itaat etmek ve şirkten beri olmaktır." (Racihi, 2016: 72) İbn Abdulvehhab'a göre; tevhid şirkten beri olmakla başlar, çünkü kelime-i tevhid inkârla başlamaktadır. Allah dışındaki tüm varlıkların ulûhiyeti inkâr edilmeden, Allah'ın varlığının kabulü hiçbir anlam ifade etmemektedir. (İbn Abdulvehhab, 1987: 2/50-51)

Bir başka yönüyle bakıldığında İbn Abdulvehhab, İslam'ın ve bütün peygamberlerin şirkle mücadele için gönderildiğini, ma'siyetin bir önemini olmadığını söylemektedir. Dolayısıyla İslam'ın varlığının temel esprisi şirkle mücadele olmaktadır.(Racihi, 2016: 106-107) Kendisi ve kendisi gibi muvahhit imamlar da şirk ile mücadele için gönderilmişlerdir. Söz konusu şirkle mücadele, o kadar önemlidir ki İslam tarihinin çok az bir döneminde toplum şirkten muhafaza olabilmıştır. Tüm peygamberlerin uğruna gönderildiği tevhid ve şirk mücadelesi kıyamete kadar devam edecek ve bunun öncülüğünü de muvahhit imamlar yapacaklardır. (İbn Abdulvehhab, 1996: 1/ 29-30; 1987: 22-28)

İbn Abdulvehhab, bu konu etrafında şunları söylemektedir: "İslâm tarihinin sadece bir döneminde inanç, Allah'ın iradesine mutabık olarak, Hz. Peygamber'e (a.s.) vahyedildiği şekliyle muhafaza edilmiştir. Bu da Peygamberin, ashabının ve onlara tabi olanların yaşadığı zamandır. İnancı geleneğin tortularından arındırmak suretiyle toplum, ancak ilk Müslümanlar'ın takip ettikleri doğru yola erişebilir." (İbn Gannam, 1994: 2/217)

İbn Abdulvehhab'ın inancı, geleneğin tam karşısında konumlandığı ve geleneğin büyük oranda şirk olduğunu kabul ettiği de görülmektedir. Bu anlamda İslam toplumunun genel itibarıyla şirkle iç içe olduğu da önemli bir iddia olarak karşımızda durmaktadır.

Şirki büyük, küçük ve hafî şirk olarak üçe ayıran İbn Abdulvehhab, devamında günümüz müşriklerinin geçmiş dönem müşriklerinden daha beter bir şirkin içinde olduklarını söylemektedir. Çünkü geçmişte müşrikler bilmeden şirk işlerken, günümüz müşrikleri şirki te'vil yoluyla itikat haline getirmişlerdir. Ayrıca bu gün ki müşrikleri düşman olarak kabul etmeyen ve onlarla mücadele etmeyen herkes müşriktir. Zira müşriklere buğz etmemek, küfür olarak kabul edilmektedir. Bu, aynı zamanda daha evvel bahsettiğimiz imanın şartlarından kabul edilen muvalat ve muadat ilkesinin bir gereğidir. (İbn Abdulvehhab, 1987:1/8-9., 103-105)

Muhammed b. Abdulvehhab'ın eserlerine bakıldığında, hemen tüm konuların şirkle bağlantılı ele alındığı görülür. Mesela "*Kitabu't- Tevhid'de*" toplam 65 bab veya başlık olduğu ve bu başlıkların 40 küsür tanesinin direk şirk ve şirkten arınma ilgili olduğu görülür. İlahiyat, nübüvvet, iman konularının tamamı şirkle bağlantılı ele alındığı gibi, siyaset, hukuk, ahlak, bilim, bilgi gibi konular da kendi doğal kavramsal çerçeveleri içerisinde değil, şirkle bağlantılı olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla hayatın değişik alanları, kendi fitrî kavramları ile değil, şirkten kaçınma bağlamında ele alınarak, hayatın her alanı belli bir kavramsal çerçeveye mahkûm edilmekte ve bu anlamda entelektüel bir tartışma imkânsız hale gelmektedir. Çalışmamızın geriye kalanında söylediklerimizin daha iyi anlaşılması için bazı örnekler vermeye çalışacağız.

Daha önce aktardığımız pasajda, İbn Abdulvehhab'ın; İslam'ın sadece bir dönemde safiyetini muhafaza ettiğini ve diğer dönemlerde ise birçok inanç tortusuna bulaştığı iddiasında olduğunu aktarmıştık. Burada toplumun şirk içinde olduğu söyleminin Vehhabilik için temel oluşturduğu bir gerçek olmaktadır. Yani İslam toplumu -selefin yolunda olanlar müstesna- bütünüyle şirk içinde olmaktadır. Bu durum yeni bir durum değil belli tevhid imamlarını takip edenler dışında tarih boyunca hep böyle olagelmıştır. Dolayısıyla şirk toplumu ifadesi bu söylem üzerinden vücut bulmaktadır.

Vehhabî şirk söyleminin üzerinde oturduğu bir başka söylem ise ulûhiyet tevhidi söylemidir. İbn Abdulvehhab'a göre tevhid üçe ayrılmakta ve bunlar; rubûbiyet, ulûhiyet ve sıfatların tevhidi olmaktadır. Ancak rubûbiyet tevhidi, mü'min olmak için yetmemektedir. Zira rubûbiyet tevhidi herkesin bildiği ve kabul ettiği bir gerçektir, dolayısıyla herkesin bildiği bir gerçeği kabul etmek, kişinin mü'min olması için yeterli değildir. Asıl, kişiyi kurtaracak olan ulûhiyet tevhididir ki bu tevhid, tüm hayatı şirkten arındırmayı gerekli kılar. İslam kelamcıları söz konusu şirk konusunda hassas olmadıkları için davet ettikleri tevhid anlayışının kendisi bizzat şirk olmaktadır.(el-Useymin, 1415h: 1/61) Ancak Kelam kitaplarına bakıldığı zaman bu iddianın doğru olmadığı görülür. Zira İslam kelamcıları tevhidi rubûbiyet ve ulûhiyet diye ikiye ayırmaları da, şirk konusunda oldukça hassastırlar. Bu anlamda özellikle

sıfatlar ve isimler bağlamında Allah'ın doğru tasavvuruna büyük oranda vurgu yaparak, onu ortaklardan beri kıldıkları gibi, teşbih, tecsim, ta'tile yol açacak anlayışlara da karşı çıkmışlardır. (Maturidî, 2009: 418-425)

İbn Abdulvehhab, ulûhiyet tevhidi adı altında amelle iman arasında bir bağlantı kurarken, diğer yandan hayatın birçok alanını şirk kavramı kapsamında değerlendirilir. Dua, sanat, siyaset gibi birçok alan şirk ile bağlantı kurularak ele alınır. Şirk kavramı etrafında oluşan yüksek hassasiyet, hemen her konunun bu bağlamda değerlendirilmesini gerekli kılar.

Vehhabî söylemin şirk konusundaki hassasiyeti dua konusuna da yansımakta ve adeta bir niyet sorgulama ameliyesine dönüşmektedir. İslam toplumlarında yaygın bir şekilde okunan şifa ayetleri, teberrük, şifa dileme gibi toplumda çaresiz insanların bir umutla yöneldikleri dua, şirk ile bağlantılı ele alınır. Bu anlamda eğer söz konusu dualar Hz. Peygamber'den rivayet edildiyse bunlar şirk değildir, eğer me'sur bir dua değilse şirkir şeklinde yorumlanmaktadır. Eğer Hz. Peygamber'in (a.s.) dua ettiği bir hastalık ise dua caiz olmakta yoksa şirk olmaktadır. Bunun yanında tıp gibi tecrübî bir ilim caizdir. (El- Useymin, 1415h: 1/189)

İbn Abdulvehhab ve Vehhabî ulema guluv kavramına da büyük anlam yüklemektedir. O'na göre İslam toplumunun en büyük problemi âlimlere, mezhep imamlarına, salih kimselere, evliyaya ve umeraya aşırı bir şekilde bağlı olmalarıdır. İşte bunun adı guluv olmaktadır. "Onlar bilginlerini ve ruhbanlarını tanrı kıldılar" (Tevbe,10/31) ayeti kerimesini delil göstererek Müslümanların şirk derecesinde ümera ve ulemaya bağlandığını ifade ederler. Allah'ın emrettiği bir konunun aksini iddia ettiğinde ulema ve ümeraya uymak şirkir anlayışı; hem bilgi veya ilmi hem de siyaseti şirk bağlamında değerlendirmektedir. (İbn Abdulvehhab, 2008: 58-62) Kanaatimce burada bilgi ile ilgili olarak görmezden gelinen nokta, âlimlerin bilgi konusundaki otoritelerinin yok sayılmasıdır. Zira mesela bir ahad veya zayıf haberden veya delaleti kati olmayan bir nastan yola çıkılarak bir âlimin Allah'ın ve Peygamber'in hükmüne karşı çıktığı iddia edilebilir. Dolayısıyla tamamen bilgi ve istidlal konusu ile ilgili olan bir alanın şirk olarak değerlendirilmesi İslam toplumu açısından büyük bir tehlike olmaktadır. Kanaatimce umera konusu da bir iman meselesi olmaktan çok siyasetin kendi dinamikleri etrafında tartışılması gereken bir konudur. Yoksa Vehhabî düşüncenin yaptığı gibi – Suud iktidarı bağlamında düşünülürse- her söylediği kutsal olan emirler ve her yaptıkları şirk olan hatta otoritelerinin tanınması bile şirk olan idareciler ortaya çıkar. Bu ise toplumu siyasal anlamda bir çatışmanın içinde bırakır.

Genel olarak Kelam kitaplarında nübüvvet bahisleri ile bağlantılı bir şekilde ele alınan siyaset, imamet ve ulu'l- emre itaat konusu dışında, bu bahisle ilgili diğer konular da şirk bağlamında değerlendirilir. Kelam geleneğinde peygamberliğin gerekliliği, imkânı, peygamberlerin sıfatları gibi konular ön planda iken,(Maturidî 2009:221-265; es-Sabunî, 2000: 45-60) Vehhabî ulema konuyu daha çok, peygamberlerin ilahi sıfatlardan beri olduğu, şefaatin peygamberlerin ukdesinde değil Allah'ın emri ile olduğu şeklindeki başlıklar altında ele alır. (İbn Abdulvehhab, 2008: 67-81) Bunun yanında tevessül ve kerametın muvahhit imamlara mahsus olduğu gibi söylemler de büyük yer tutar. Söz konusu söylem aynı zamanda günümüz Müslümanlarının büyük oranda şirk ehli imamlara tabi oldukları imasını da barındırır. (İbn Abdulvehhab, 2008: 58-85) Zira nübüvvet konusunun şirkten arındırılması onlar açısından büyük önem taşımaktadır. Kerameti inkâr etmeyen İbn Abdulvehhab'a göre, muvahhit olmayan imamlarda kerametın zuhuru mümkün değildir. Keramet ancak muvahhit âlimlerde zuhur eder görüşündedir. (İbn Abdulvehhab, 2016: 264; Racihi, 2016: 264-266)

İbn Abdulvehhab ve Vehhabî ulema büyü, sihir, teberrük ve muska konularını da büyük şirk olarak değerlendirmektedirler. Bunların bir etkisinin olduğuna inanmak, yapmak ve yaptırmak büyük şirkir.(İbn Abdulvehhab, 2008: 80-95) Bu gibi şeylerin yapılması günah olarak kabul edilebilir ancak bu gibi şeylere inanmanın şirk olduğu söylemi kanaatimce abartılı bir söylemdir. Ayrıca Vehhabî ulema büyü ve sihir yapanların müşrik oldukları için katlinin vacip olduğunu, kanları ve canlarının helal olduğunu söylerler. Bu yorum tüm diğer şirk şekilleri için de böyledir. Şirke düşen kişi milletten çıkar ve katli vacip olur. (İbn Abdulvehhab,2008: 61-62). Ayrıca camilerin tezyini, (İbn Abdulvehhab, 2008: 148-149; İbn Baz, 2001: 266-267; el- Useymin,1415h: 3/199; Şeyh Osman b. Abdullah İbn Bişr, 1982: 1/32-35; er- Rikkî, 2005: 73) resim yapmak gibi sanatsal konular,(İbn Baz, 2001: 269) mevlüt ve kandil gibi kültürel konular, edebiyat ve şiir gibi hem edebi hem sanatsal yönü olan konular kendi doğal kavramları ile değil, şirk bağlamında ele alınmaktadır. Busirî'nin şiirindeki sanatsal bir mübalağa şirk olarak değerlendirilebilmekte (El- Useymin, 1415h.: 1/218) ya da resim yapmanın şirk olduğu konusunda ümmetin ittifak ettiği söylenebilmektedir. (İbn Abdulvehhab, 2008: 149; İbn Baz, 2001: 269; el-Useymin, 1415h.: 199) Bu gibi sanatla ilgili konuların kendi fitrî kavramları ile değerlendirilmesi, kültürel, ahlaki, sanatsal ve edebî konuların akidevî bir konu yapılmaması, bu tip şeylerin toplumda kendi doğal seyirleri içerisinde olgunlaşmasını mümkün kılar. Yoksa sanatsal ve kültürel unsurlar, din adına geliştirilmiş bir vandalizmin hedefi haline gelirler.

İbn Abdulvehhab çok geniş konuları şirk bağlamında ele alırken diğer yönüyle de şirke hukuki bir anlam yüklemektedir. Tabi bu tanımlamayı yaparken Müslüman toplum hedef alınmaktadır. Geleneksel İslam Hukuku açısından bakıldığında ise şirk tanımlaması genelde Müslümanlar dışındaki toplumlar için yapılmaktadır. Çünkü şirk toplumu tanımlı, küfür toplumu için yapılmaktadır. Müslüman olmayan toplumlar için yapılan bu tanımlama hukukî sonuçlar gerektirirken, İslam toplumları için veya Müslüman toplum içindeki herhangi bir kesim için müşrik

tanımlaması yapılmamaktadır. (Türcan, 2002: 33-34) Ancak, İbn Abdulvehhab hem şirk sayılabilecek fiilleri yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, geniş tutmakta, hem de şirk koşan kimselerin malları ve canlarının helal olduğunu söylemektedir. Yani şirk olarak nitelendirilen fiilleri yapanlar müşrik olmakta ve bunlarla savaşmak vacip olmaktadır. Bununla beraber, muvalat ve muadati imanın ilkelerinden sayan İbn Abdulvehhab, müşriklere buğzetmek vaciptir demektedir. (İbn Abdulvehhab, 1987: 1/50; 2019:164-167)

İbn Abdulvehhab Hz. Peygamber'in Mekke müşrikleri ile savaştığını ve onların da Allah'ın varlığını kabul ettiklerini söylemektedir. O'na göre Mekke'li müşrikler tıpkı günümüz müşrikleri gibi rubûbiyet tevhidi ile Allah'a inanmaktaydılar, ancak ulûhiyet tevhidini kabul etmedikleri için Hz. Peygamber (a.s) onların mallarını ve canlarını helal kabul etmiştir. Devamında ise şöyle demektedir: "Günümüz müşrikleri şirk bakımından kesinlikle öncekilerden çok daha büyük yanlıgı içerisindedirler. Çünkü evvelkiler sadece refah esnasında şirk koşuyorlardı, zorluk durumunda ihlâsı buluyorlardı. Günümüz müşriklerinin şirk ise, hem zorluk hem de refah esnasında sürekli devam etmektedir. Bunun delili ise, aşağıdaki ayettir (evvelkilerin şirkinin sadece zorluk anında olduğunun); "Gemiye bindiklerinde dini yalnızca Allah'a has kılarak ona dua ederler, onları kurtarıp karaya çıkardığında ise onları şirk koşar görürsün (Ankebut: 29/65)" (İbn Abdulvehhab, 1987: 1/24)

Aktardığımız pasajda günümüz müşriklerinin Hz. Peygamber'in (a.s.) mücadele ettiği müşriklerden çok daha ileri müşrik oldukları vurgulandığı gibi ulûhiyet tevhidinde de vurgu yapılmaktadır. Aslında burada İbn Abdulvehhab'ın nasıl ideolojik bir şirk söylemi geliştirdiği görülmektedir. Söz konusu müşriklerle savaşmak vacip olarak addedilmektedir.

Muhammed b. Abdulvehhab'ın söz konusu pasajını şerh eden Racihî, bahsi geçen şirkin içinde olan müşrikler hakkında şu ahkâmın geçerli olduğunu söylemektedir: "Kanı ve canı helaldir, karısı Müslüman ise ondan ayrılır, cenazesi yıkanmaz, namazı kılınmaz ve Müslüman kabristanına defedilmez, kabeye giremez, mirasçı olamaz, ona varis olunmaz, günahları bağışlanmaz ve kesinlikle cennete giremezler. (Racihî, 2016: 164-165)

Son dönemin en önemli Vehhabî âlimi olarak kabul edilen İbn Baz, kabir ehli olarak nitelediği kesimin müşrik olduğunu söylemekte ve bunlar uyarılır eğer kabul etmezlerse öldürülürler demektedir. Kabir ehli olarak tabir edilenler; İslam dünyasında, türbe yapan ve bu türbelere ziyarette bulunan kimselerdir. Tasavvuf ehli ve Şîilerin de kabir ehli olarak nitelendirildikleri bilinen bir gerçektir. (İbn Baz, 2001: 50) Dolayısıyla şirk ehli olarak nitelenen güruhun katli vacip olmaktadır.

Şirk etrafında İbn Abdulvehhab'ın görüşlerini değerlendirmeye çalıştığımız bu bölümde, müellifin şirk üzerinden tekfiri adet haline getirdiğini ifade etmeye çalıştık ve bu konu etrafında örnekler vermeye çalıştık. Sonuç itibariyle şirk kavramının klasik İslam düşüncesinden farklı ele alındığını, şirk geniş bir alan tanındığını ifade etmiş olduk. Şirk bir olgu olarak, Vehhabî söylemin temel kavramlarının başında gelmektedir ve tekfiri mümkün kılan bir bakış açısı ile ele alınmaktadır.

4. SONUÇ

Son asır içinde İslam dünyasında en çok tartışılan konuların başında gelen Vehhabîlik, önemli etkileri olan bir akım olarak kabul edilmektedir. Vehhabîlik bir akım olarak genel itibariyle tekfir kavramı ile birlikte anılmaktadır. Bu algı, kanaatimizce şirk kavramı etrafındaki yorumlama biçiminden ve ideolojik sayılabilecek yaklaşımdan kaynaklanmaktadır.

Muhammed b. Abdulvehhab, ilkesel olarak tekfiri reddetmekte ve İslam âlimlerinin tekfire karşı çıktıklarını savunmaktadır. Kendisinin de kimseyi tekfir etmediğini söyleyen müellif, kendisine atfedilen tekfircilik söyleminin haksız isnatlara dayandığını iddia etmektedir. Ancak şirk düşen kişi ve toplumların tekfirinin ve düşman kabul edilmesinin vacip olduğunu söylemesi, şirk geleneksel tanımından farklı tanımlaması önemli bir problem olmaktadır. Hatta bu tip müşrikleri dost edinmek bile küfür olarak kabul edilmektedir. Günümüz müşriklerinin geçmiş müşriklerden daha ileri müşrik olduklarını savunan İbn Abdulvehhab, Hz. Peygamber (a.s.) Mekke müşrikleri ile nasıl mücadele ettiyse söz konusu müşriklerle o şekilde savaşılması gerektiğini savunmaktadır. Aslına bakılırsa şirk toplumu dedikleri toplum; defalarca karşı karşıya geldikleri, geleneksel İslam düşüncesini benimseyen toplumdur. Dolayısıyla İbn Abdulvehhabın düşüncesinde şirkle tekfir arasında direkt bir ilişki vardır.

Şunu da unutmamak gerekiyor ki İslam toplumu ve geleneği şirk ve bid'at olarak görülünce, onlara karşı yapılan savaş cihat hüviyetine bürünmektedir. Dolayısıyla bu bakış açısı, Müslüman toplumun birbirlerini şirk ehli olmakla suçladığı ve savaşın vacip olduğu şeklindeki bir söylemi zorunlu kılmaktadır. Savaş, sonuçları üzerinden tartışılan, stratejik bir anlam kazanan bir olgu olmaktan çıkıp, sebepleri üzerinden yoğunlaşan, ideolojik kaygılara dayanan, toplum maslahatını esas almayan bir kavgaya ve bir kargaşaya dönüşmektedir. Kanaatimizce bu gün yaşadığımız gerçeklik tam olarak budur.

Tüm söylediklerimize bakıldığında İbn Abdulvehhab'ın küfür kavramı yerine şirk kavramını ikame ettiği görülmektedir. Şirk kavramı da genel olarak belli sacayakları üzerinde oturmaktadır. Bunlar; ulûhiyet tevhidinde yapılan tanımlama, imanın amelden bir cüz sayılması, hayatın her alanının şirk kavramı çerçevesinde ele alınarak,

şirkin ideolojik bir yapıya bürünmesi ve muvalat ve muadat olarak adlandırılan ilkenin itikadın temeli sayılması olarak özetlenebilir. Ayrıca şirk kavramının geleneksel ilim geleneğimizden farklı bir şekilde yorumlanması da bir problem olarak karşımızda durmaktadır.

Tüm bu söylenenler, şirkin ideolojik bir kimliğe bürünmesi ile tekcirliğe ciddi bir zemin hazırlandığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda, hayatın her alanı şirk söylemi ile ciddi bir şekilde baskılanmakta ve toplumun sorunlara yaklaşımını tartışılabilir olmaktan çıkarıp direk itikadî bir problem haline getirmektedir. Bid'at ve hurafelerle mücadele adı altında tepkisel bir tavır olduğu da açıkça görülmektedir. Aynı zamanda bid'atle mücadele söylemi, şirk gibi bir kavramın istismar edildiğini söylemeyi de mümkün kılmaktadır.

Buradan yola çıkarak bid'at ve hurafelerle mücadeleyi gereksiz olarak addettiğimiz gibi bir yoruma ulaşılması doğru değildir. Ancak bid'at ve hurafelerle mücadele İslam toplumunda bir eğitim ve irşad problemidir. Bu anlamda İslam toplumunun eğitilmesi gerekmektedir. Toplumun cehaletinin veya bilgi eksikliğinin bir kavgaya dönüştürülmesi, savaş sebebi sayılması ve söz konusu savaşın cihat olarak nitelenmesi, içinde bulunduğumuz kaosu arttırmaktan başka bir işe yaramayacaktır.

KAYNAKÇA

- Büyükkara, M. A. (2013). İhvandan Cüheyman'a Suûdi Arabistan ve Vehhabîlik, Rağbet Yayınları, İstanbul
- Ecer, A. V. (2001). Tarihte Vehhabî Hareketi ve Etkileri, Asam Yayınları, Ankara
- el- Useymin, M. (1415h). el- Kavlu'l- Mufid fi Şerhi Kitabi't- Tevhid, Darul Asimah, Riyad
- Peşkes. E. (2003). "18. Asırda Tasavvuf ve Vehhabîlik", (Çev.: Mehmet ÇELENK), Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 12(2): 413-429.
- Eş'arî, Ebu'l- H. (1987). Kitabu'l- Luma' fi Reddi Ala Ehli'z- Ziyeg ve'l- Bid'a, (Thk.: İzeddin Seyrevan), Daru Lubnan, Lübnan
- Fazlurahman. (2014). İslam, (Çev.: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), Ankara Okulu Yayınları, Ankara
- Güner, S. (2013). Osmanlı Arabistan'ında Kıyam ve Tenkil Vehhabî Suudiler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- İbn Abdulvehhab, M. (1996). Er- Risaleh li Ehli Kasim, (Der.:Abdurrahman b. Muhammed), ed- Dureru's-Seniyye fi Ecvibeti'n-Necdiyye, ss.29-58, Riyad
- İbn Abdulvehhab, M. (2008). Kitabu't-Tevhid, (thk: Ebû Malik Reytaş),Mektebetu İbadu'r-Rahman, Mısır
- İbn Abdulvehhab, M. (trs.). Risale fi'r- Reddi ala'r- Rafideh, (Der.: Dr. Nasır b. Se'd er-Reşid) Müellefatu'ş- Şeyh Muhammed b. Abdulvehhab, 13.c ss. 2-58, Merkezi'l- Bahsi'l- İlmi ve İhyai't- Turasi'l-İslami, Mekke
- İbn Abdulvehhab, M. (2016). Risaleh li Ehli Kasım fi Beyani Akidetihî, Tabsiratu'l-Şerhi Rasaili İmamı'l- Mecd Muhammed b. Abdulvehhab, Abdulaziz Abdullah er- Racihi, Riyad: Merkezi'r- Racihi Li'n- Neşr, Riyad
- İbn Abdulvehhab, M. (2019). Tevhid Risaleleri Külliyyatı, İhlas Kitabevi, Konya
- İbn Abdulvehhab, M. (1987). Mecmuatu't- Tevhîd, (thk.: Beşir Muhammed Uyun), Mektebetu Daru'l- Edeb, Dimeşk
- İbn Baz, A.(2001). Şerhu Kitabi't- Tevhid. (Thk.: Muhammed Allavi), Daru'z- Ziya, Tanta
- İbn Bişr, Ş. O. (1982). Unvanu'l- Mecd fi Tarihi'n-Necd, (Thk.:Abdurrahman b. Abdullatif Alu'ş- Şeyh),Metbuatu Daretu Melik Abdulaziz, Riyad
- İbn Ğannam (1994). Tarihu'n- Necd, (Tahk.: Nasıruddin el'-Esedî)Daru'l-Şurûf, Beyrut
- Kurşun, Z. (1998). Necd ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti –Vehhabî Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı, TTK Yayınları, Ankara
- Mâtûridî (2009). Kitabu't- Tevhid. (Çev.: Bekir Topaloğlu), İsam Yayınları, Ankara
- Racihi, A. (2016). Şuruhu'r-Resaili Muhammed b. Abdulvehhab, Merkezi'r-Racihi Li'n-Neşr, Riyad
- Rikkî, H. (2005). Lumeu'ş-Şihab fi's-Sîreti Muhammed b. Abdulvehhab, (Thk.:Abdullah Salih el- Usaymin), Daru'l- Melik b. Abdulaziz, Riyad
- Sâbûnî, N. (2000). el- Bidaye fi Usuli'd-Din,(Thk.: Bekir Topaloğlu), DİB Yayınları, Ankara
- Sinanoğlu, M. (2000). "İman", Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XXII):212- 214, İstanbul
- Sinanoğlu, M. (2010). "Şirk", Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XXXIX):193-198, İstanbul

Türcan, T. (2002) “Klasik İslam Hukuk Doktrinde Şirk Kavramının Algılanma Biçimi ve Hukuki Düzenlemelere Etkisi” Dini Araştırmalar Dergisi 5/14 (2002), 17-34.

Yavuz, Y. Ş. (2011).“Tekfir”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (IL):350-356, İstanbul